

«Lavaş» sözünün etimologiyası barədə (hissə 1)

[HISSƏ 1](#) | [HISSƏ 2](#) | [HISSƏ 3](#)

Hissə I. Köhnə erməni lüğətlərində «lavaş» sözünə rast gəlinmir

Elşad ƏLİLİ. Tarixçi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının (AMEA) İnsan Haqları Institutunun elmi işçisi. Qafqaz Tarixi Mərkəzinin əməkdaşı.

2014-cü il noyabrın 26-da Parisdə UNESCO-nun Qeyri-Maddi Mədəni İrs üzrə Hökumətlərarası Komitəsinin 9-cu iclasının gedişində Ermənistan «ənənəvi erməni çörəyi – lavaş»ın qurumun Qeyri-Maddi Mədəni İrs üzrə Repräsentativ Siyahısına daxil edilməsi üçün ərizə ilə müraciət etdi. Ermənistan tərəfinin quruma təqdim etdiyi fayl «Lavaş: ənənəvi erməni çörəyinin hazırlanması, əhəmiyyəti və xarici görünüşü mədəniyyətin ifadəsi kimi (Lavash, the preparation, meaning and appearance of traditional Armenian bread as an expression of culture)» adlanırdı. Qeyd edək ki, ilkin olaraq UNESCO-nun hökumətlərarası komissiyası bu formulu qəbul etmişdi.

Lakin Azərbaycan, İran və Türkiyə dərhal bu formula etiraz etdilər. İran tərəfi lavaşın qədim İran çörək növü olduğunu bildirdi. Azərbaycan lavaşın bütünlükdə bölgənin mədəni elementi olduğunu bəyan etdi, Türkiyə Azərbaycanın bu etirazına dəstək verdi. Etirazlardan sonra UNESCO formulu dəyişərək faylı belə adlandırdı: «Lavaş: ənənəvi çörəyin hazırlanması, əhəmiyyəti və xarici görünüşü Ermənistanda mədəniyyətin ifadəsi kimi (Lavash, the preparation, meaning and appearance of traditional bread as an expression of culture in Armenia)». Sanki qurum «lavaş ənənəvi erməni çörəyi kimi» formulunu «lavaş ənənəvi çörəyi Ermənistanda mədəniyyətin ifadəsi kimi» ilə dəyişməklə lavaşın ermənilərə məxsus olmadığını, sadəcə Ermənistan mədəniyyətinin elementi olduğunu etiraf edib. Və sanki Azərbaycan UNESCO-nun hökumətlərarası komissiyasının bu qərarından məmnun qalıb. Lakin yenə də formulda yalnız Ermənistanın adı çəkilir. Halbuki, lavaş çörəyi qədim zamanlardan Asiyadan Şimali Afrikayadək olan böyük bir ərazidə hazırlanır.

Lavaş çörəyi ağ undan hazırlanan nazik, mayasız kökəyə deyilir. Tarixən o, bu adla Qafqazda, həmçinin Türkiyədə, İranda, Mərkəzi Asiyada, Volqaboyu ərazilərdə yayılıb. Bu şəkildə hazırlanan çörək Hindistandan Mərakeşədək bütün Şərq ölkələrində fərqli adlarla tanınır. Amma bu çörək növünün bişirildiyi və istifadə olunduğu ölkələrin heç biri lavaşı yalnız öz xalqına aid elan etmək kimi absurd addım atmaq fikrinə düşməyib. Ermənilər isə başqalarına məxsus olanları özünüküləşdirməkdə özlərini çox sərbəst hiss edirlər. Üstəlik ermənilərin bu əməllərinə UNESCO daxil olmaqla, beynəlxalq təşkilatlar da rəvac verir.

Южный Азербайджан. Заготовка тендир-лаваш.

İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, lavaş çörəyinin Azərbaycanda hazırlanması Ermənistanla müqayisədə

daha dərin ənənəvi köklərə malikdir. Bu çörək növü Ermənistanda yalnız təndirdə bişirilir. Azərbaycanda və Türkiyədə isə təndirdən başqa sobada və xüsusən də sacda hazırlayırlar. Odur ki, Ermənistandan fərqli olaraq, Azərbaycanda lavaşın müxtəlif növləri var. Ən nazik və yumşaq lavaş təndirdə deyil, məhz sacda hazırlanır.

Mərkəzi Asiyada lavaş arxası üstə çevrilmiş tiyanın səthi üzərində də hazırlanır. Ermənilərin istifadə etmədikləri sac isə, köçərilər tərəfindən hazırlanıb və səhra mətbəxinin vacib atributu sayılır. Səyahət zamanı ondan istifadə çox asan və əlverişlidir. Sacın içəri tərəfində müxtəlif qızardılmış, qovrulmuş xörəklər hazırlanır, əks, qabarıq hissəsində isə, lavaş çörəyi, kökə, lavaşabənzər müxtəlif un məmulatları, içi doldurulan yayma xəmirilər (kətə, qutab, gözləmə, qatlama-qattama və s.) bişirilir. Elə lavaş çörəyinin yaranması da onun forması, və ya dadı ilə bağlı deyil, zərurətdən doğub. Lavaş çörəyinin bəzi növlərini quru halda həftələrlə, aylarla saxlamaq mümkündür. Köç və ya səyahət zamanı yola belə çörəyi götürmək əlverişli idi. Quru lavaşı azca nəm etməklə yeməyə hazır vəziyyətə gətirmək olur. Ona bükülmüş pendiri, şoru, qaymağı, yağı atdan enmədən rahatlıqla yemək mümkündür. İçərisi bu cür doldurulmuş lavaş dürmək (dürüm) adlanır. Bu sözə qədim türk mətnlərində rast gəlinir və o, dür/tür — *çevirmək, fırlatmaq, eşmək, bükmək* türk feli əsası ilə bağlıdır: [1, s. 598-599]. Yeri gəlmişkən, ermənilər qədim türk sözü olan «dürmək» sözünü də mənimsəməyə çalışırlar.

Садж-лаваш.

Səyahətlər zamanı yolda dayanaraq sacda açıq səma altında lavaş çörəyini hazırlamaq, bir dəfəyə bir neçə həftəlik çörək bişirmək asan olurdu. Təndiri əlbəttə ki, yola götürmək mümkün deyil və ondan əsasən qışlaqlarda, bəzən isə yaylaqlarda istifadə olunurdu. Amma yaylaqlarda əsasən sacdan istifadə edilirdi və yeri gəlmişkən, ən nazik və dadlı yuxa təndirdə yox, məhz sacda bişirilir. Sacda kətə, qutab, gözləmə, xaçın, bөрək, qatlama, katmer və digər içi doldurulma lavaş tipli un məmulatlarının bişirilməsi də asandır. Bu günkü ermənilər özlərini tarixən oturaq xalq kimi təqdim edirlər və yalnız təndirdən istifadə ediblər. Oturaq həyat təzi zamanı əlinizin altında hər zaman təzə çörək bişirmə imkanı saxlayan təndir olduğu halda həftələrlə quru qalaraq pozulmayan çörəyə nə lüzum vardır?

Bundan başqa, bir məqamı da qeyd etmək vacibdir: lavaş heç də sırf çörək adı deyil. Bu, yayılaraq nazik şəkildə bişirilən bir sıra yeyintilərə aid edilir. Məsələn, Türkiyədə orta əsrlərə aid ədəbi dil olan qədim Çağatay dilində «lavaş» sözü bir çox nazik əşyalara və qida məhsullarına aid edilir. Nazik yayılmış çörək də buraya daxildir [2, s. 42]. Azərbaycanda isə alça, gavalı, zoğal və digər meyvələrdən hazırlanmış turş, yayılmış şirə qurusuna da lavaş deyilir. Onlar **turşu-lavaş** adlanır. Nazik yayılmış lavaş çörəyisə, türk dünyasında daha çox yuxa, yuka, yuyqa, yuvqa, yufka, juka, jupka və s. kimi məşhurdur. Bu sözlər qədim türk dilində *incə, yumşaq, yayılmış, açılmış xəmir* mənalarını, yaxud da sadəcə XI əsrə aid Mahmud Kəşqari lüğətində olduğu kimi, *laylanmış, təbəqələnmiş kökə* anlamını verir [1, s. 277, 282].

Turşu-lavaşın növləri:

Bu incəlikləri bilməyən ermənilər məhz lavaş çörəyini lavaş adlandırırlar və bu, ən azı onların bu sözü türk dili, ənənələri və mədəniyyətindən kortəbii şəkildə mənimsədiklərini göstərir. Odur ki, erməni ziyalıları lavaş sözünü erməni dilində izah etmək üçün çox mənasız «dəlillər» gətirməyə çalışırlar. Erməni Sovet Ensiklopediyasında da bildirilir ki, «lavaş» sözü iki erməni law (yaxşı, xoş) və aş (qida) sözlərinin birləşməsindən yaranıb. Bunun uşaq səviyyəsində uydurma etimologiya olduğu barizdir. Üstəlik, aş – *qida, yemək* sözü də türkcədən mənimsənilmiş sözdür. Qədim türk dilində olan bu ümumtürk sözü [ibid, s. 61-62] Tuvadan Balkanlara qədər türklərinin dilində yer tutur. Yeri gəlmişkən, ermənilərin law – *yaxşı, xoş* sözünün Hind-Avropa dillərində bənzəri yoxdur və o, daha çox çuvaş dilindəki layax – *yaxşı, xoş* [3, s. 3] və mari dilindəki *təsdıqləmə, müsbət* mənaları verən lavasa [4, s. 282] sözünə uyğun gəlir. **Digər bu cür korrespondensiyalar da vardır ki, bu da, erməni dilində Ural-Altay substrat söz təbəqəsinin varlığının göstəricisidir.**

Maraqlıdır ki, erməni və qədim erməni dili olan qrabarın köhnə lüğətlərində «lavaş- çörək» sözünə rast gəlinmir. Bu lüğətlərdən bəzilərdə lavaş (լավաշ) kəlməsinin tərcüməsi *yaxşı olmaq, yaxşılaşmaq, xoş olmaq* felləridir. Bunların isə, göründüyü kimi, çörəklə heç bir əlaqəsi yoxdur. Məsələn, Matias Bedrosyanın 1879-cu ildə Venesiyada çap olunmuş ermənicə-ingiliscə qrabar lüğətində də bu, belə keçir [5, s. 254]. Şübhəsiz ki, «lavaş» – *yaxşı olmaq, yaxşılaşmaq, xoş olmaq* feli erməni law (լավ) – *yaxşı, xoş, əla* və s. söz kökündən törəmədir. Bunların isə çörəklə, xəmirlə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Venesiyada nəşr olunmuş 1868-ci ilə aid ingilis-erməni lüğətində də «lavaş çörəyi» sözü yoxdur. Bu lüğətdə «çörək» erməni dilində «xats» (խաց) və «kerakur» (կերակուր) kimi göstərilir [6, s. 92]. Burada da kerak-ur sözünün türkcədəki *çörək* kəlməsinin növbəti fonetik adaptasiyası olduğu görünür.

Yenə də 1908-ci ildə Istanbulda dərc olunan Malxazyanın ingiliscə-ermənicə lüğətində «çörək» çözü hats (խաց) kimi keçir [7, s. 140]. Bu lüğətdə də «lavaş» sözünə rast gəlinmir.

Onu 1905-ci ildə Istanbulda nəşr olunmuş Papazyanın lüğətində də tapmaq mümkün deyil [8, s. 172].

Daha bir lüğətdə, bu dəfə 1872-ci ildə dərc olunmuş Lusinyanın ermənicə-fransızca lüğətində «lavaş» (լավաշ) sözü «yaxşılaşmaq» feli kimi əks olunub [9, s. 352]. Lakin lüğətdə lavaş adında hər hansı çörək məmulu haqda nəse keçmir.

1893-ü ildə çıxmış fransız-erməni cib lüğətində də «lavaş» sözünə rast gəlinmir. Orada լավ (yaxşı, xoş) sözündən törəmə լավաշրզուրիւն (lawaşrzuthiwn) – «yaxşılaşmaq», «düzəlmək» [10, s. 268] sözləri var.

Elə həmin Lusinyanın 1881-ci ildə dərc olunmuş digər fransız-erməni lüğətində լավաշ (lavaš) sözü yoxdur. [11, s. 351].

Temirçipaşyanın 1896-cı ildə nəşr olunmuş fransız-erməni lüğətində isə kökə, fətir sözü (galette) fransız

dilindən erməni dilinə շօթ (šoth), կարկաճակ (karkandak), պսքսիմատ (pagsimat) [12, s. 418] kimi tərcümə olunur. Burada da «lavaş» sözü yoxdur.

Kökə, fətir sözü fransız dilindən erməni dilinə Norayr Buzandatsinin 1884-cü ildə nəşr olunmuş lüğətində də կարկաճակ (karkandak) kimi tərcümə olunur [13, s. 584].

«Lavaş» sözü 1837-ci ildə nəşr edilmiş erməni-latin lüğətində də yer tapmayıb. Orada law (լաւ) – «yaxşı» sözünə rast gəlinir, lakin «lavaş» sözü mövcud deyil [14, s. 117].

Anoloji vəziyyətə 1837-ci ilə aid erməni-italyan lüğətində də rast gəlinir [15, s. 624-625].

Həmin dövrə aid erməni-rus lüğətlərində də vəziyyət eynidir. Xudobaşevin 1838-ci ildə nəşr olunmuş lüğətində law (լաւ) – «yaxşı» sözü var, «lavaş» isə yoxdur. [16, s. 470].

1. Irispuxovun 1876-cı ilə aid rus-erməni lüğətində «kökə» sözünün erməni dilinə tərcüməsi բոլորակաճակ խմորակաճակ (bolorakajev xmoregen – dairəvi peçenye) kimi verilib [17, s. 320].

Bundan başqa, «lavaş» sözünə erməni dilinin klassik izahlı lüğətlərində də rast gəlinmir. Məsələn kimi 1836-cı ilə aid olan və erməni filoloqlar qrupu tərəfindən yazılmış lüğəti göstərmək olar [18, s. 880-881].

Mxitarist hərəkatının banisi olan Mxitar Sebastasinin lüğətində də (1676-1749) vəziyyət eynidir [19, s. 349]. Qeyd edək ki, bu 2 lüğət klassik erməni dili olan qrararın leksikasını özündə əks etdirir.

«Lavaş» sözünə Mıkırtıç Avqeryanın 1865-ci ilə aid izahlı lüğətində də rast gəlinmir [20, s. 351-352].

Nəhayət, Yeremiya Meqretsinin 1698-ci ilə aid köhnə lüğətində də «lavaş» sözü yer almır [21, s. 132-133].

Necə ola bilər ki, 1698-ci ildən 1908-ci ilədək nəşr olunmuş 17 erməni dili lüğətinin heç birində «lavaş çörəyi» sözünə rast gəlinməsin? Əgər ermənilər hələ qədimdə nazik, incə lavaş çörəyinin bişirilməsi təcrübəsinə malik idilərsə, bu söz erməni dilində orta əsrlərə aid mətnlərdə yer almalı idi. Axı bu günün erməni dilçiləri «lavaş» sözünün erməni köklü olduğunu sübut etməyə çalışırlar. Amma, keçmiş nəsillərə mənsub erməni filoloqları nədənsə erməni dilinin klassik lüğətlərinin heç birinə bu sözü salmayıblar. Erməni orfoqrafiyasına aid bu lüğətlərdə nazik çörək, yaxud istənilən növdə çörək anlamı verən **lawəş** (լաւաշ), ya da **lavaş** (լավաշ), həmçinin **lawš**, **lavš** sözlərinə rast gəlinmir. Üç halda isə lavaş sözü erməni dilində tamamilə fərqli mənada işlənir. O, tərcümədə *yaxşı olmaq*, *yaxşılaşmaq*, *xoş olmaq* anlamı verir. Həmin lüğətlərdə kökə sözü «lavaş» kimi yox, šoth, karkandak, pagsimat, bolorakajev xmoregen kimi göstərilir.

Ən başlıcası, Yeremiya Maqretsinin (1698), Mxitar Sebastasinin (1749), Avetikyan, Syurmelian, Avqerianın (1836) və Mıkırtıç Avqerianın (1865) ermənicənin 4 izahlı lüğətində «lavaş» və ya «lavş» sözünə ümumiyyətlə rast gəlinmir.

Belə olan təqdirdə, sualın cavabı aydın və birmənalıdır. **XX əsrin əvvəllərində erməni dilində LAVAŞ termini olmayıb. Bu söz yalnız müasir erməni dili lüğətlərinə salınıb.**

Yəni, 1749-1908-ci illərdə nəşr olunmuş erməni dili lüğətlərini hazırlayan erməni filoloqlar üçün «lavaş çörəyi» sözü yabançı köklü söz olub. Əks təqdirdə onlar bu sözü erməni dilinin izahlı və tərcüməçilik lüğətlərinə əlavə edərdilər. Belə çıxır ki, ermənilər «lavaş» sözünün özü kimi, nazik çörək olan lavaşın hazırlanma mədəniyyətini də qonşulardan mənimsəyiblər. Əlbəttə ki, burada alçaldıcı, ayıb sayılacaq heç nə

yoxdur. Amma yaxın keçmişdə qonşu xalqın mədəniyyətindən mənimsənilmiş mədəniyyət elementini müstəsna olaraq özünüküləşdirmək cinayətdir. Bu, ölkə səviyyəsində rəvac görülən oğurluq, fırıldaqçılıqdır.

Bəs UNESCO kimi bir təşkilat ilkin araşdırma aparmadan, məsələnin mahiyyətini öyrənmədən lavaş çörəyini ənənəvi erməni çörəyi kimi Qeyri-Maddi Mədəni İrs üzrə Rerezentativ Siyahısına necə daxil edir?

Şübhəsiz ki, haradasa, 100 il əvvəldək ermənilər bu gün «erməni lavaş» adlandırdıqları çörəyi kütləvi şəkildə bişirmək ənənəsinə malik olmayıblar. Onlar lavaş çörəyinin hazırlanması ənənəsini Azərbaycan torpaqlarına köçürüldükdən sonra məhz Azərbaycan türklərindən öyrənilər. Çünki qərbi ermənilər hətta sonralar da lavaş sözündən istifadə etməyiblər. O, şərq ermənilərinin dilində XX əsrin əvvəllərində peyda olub. Konkret desək, bu söz Dağbaşyanın 1906-cı ildə dərc olunmuş rus-erməni lüğətində yer alıb. Məhz orada *kökə, fətir* sözü lavaş [лулуз (lawaš) və [ош (loš) kimi tərcümə olunur [22, s. 487].

Kəndlərdə ermənilərlə qonşu olmuş insanlar onların azərbaycanlı nənələrin bişirdikləri lavaş çörəyini nə qədər sevdiklərini yaxşı bilirlər. Onlar bu çörək növünü məhz Azərbaycan çörəkxanalarına sifariş verirdilər. **Ermənilərin dilində hətta qafiyəyə salınmış bir bənd də var idi. O, təxminən belə idi: «Erməni koxasını (oğlan uşağını) türk yuxası («lavaş») ilə bəslə».**

Ardı var...

Annotasiya

1. ƏSKİ TÜRKÇƏ LÜĞƏT, SSSR EA. Leninqrad-1969.
2. Şeyx Suleyman Efendi's ÇAĞATAY-OSMANİSCHES WÖRTERBUCH, Budapest-1902.
3. N.I.Aşmarin ÇUVAŞ DILI LÜĞƏTI, 8-ci cild. Çeboksarı 1935.
4. MARI DILI LÜĞƏTI, 3-cü cild. Yoşkar-Ola 1990—2005.
5. NEW DICTIONARY ARMENIAN ENGLISH by Matthias Bedrossian, Venesiya, Müqəddəs Lazar Erməni Akademiyası – 1875-1879.
6. Father Paschal Aucher DICTIONARY ENGLISH AND ARMENIAN. Venica 1868.
7. Malkhassian DICTIONARY ENGLISH, ARMENIAN AND ARMENO-TURKISH. Stamboul 1908.
8. D. S. Papazian A PRACTICAL DICTIONARY ARMENIAN-ENGLISH. Istanbul 1905.
9. Denarbey de Lusiginan DICTIONNAIRE ARMINIEN-FBANCAIS FBANCAIS ET FRANÇAIS-ARMÉNIEN. Paris 1872.
10. Matteosean AN ARMENIAN-FRENCH POCKET DICTIONARY 1893.
11. A. Nar Bey de Lusiginan ԲԱՌԳԻՐԸ ՀԱՅ-ԳԱՂՂԻԱՐԷՆ ԵՒ ԳԱՂՂԻԱՐԷՆ- ՀԱՅԵՐԷՆ (Bargirk hay-gaghghiarēn ew gaghghiarēn-hayerēn – Erməni-Fransız, Fransız-Erməni lüğəti). Paris 1881.
12. Temirchipashyan ԲԱՌԱՐԱՆ ՖՌԱՆՍԵՐԷՆԷՆԷ ՀԱՅԵՐԷՆ (Bararan franserene-hayeren – Fransız-erməni lüğəti) 1896.
13. Norayr Buzandatsi DICTIONNAIRE FRANQAIS — ARMENIEN 1884.
14. Ioannes (Hovhannes) Miskjian MANUALE LEXICON ARMENO-LATINUM. Romae 1887.
15. DIZIONARIO ARMENO-ITALIANO 1-ci cild. Venezia 1837.
16. Xudobaşev ERMƏNI-RUS LÜĞƏTI (Venesiyada nəşr olunmuş lüğət əsasında hazırlanıb), 1-ci cild. Moskva 1838.
17. Qavriil Irispuxov RUS-ERMƏNI LÜĞƏTI. Tiflis 1876.
18. Avetikyan, X.Sivrmelian, M.Avqerean ՆՈՐ ԲԱՌԳԻՐ ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ԼԵԶՈՒԻ (NOR BAGİRK HAYKAZEAN LEZUI) Venesiiya 1836.
19. Mkhitar Sebastasi ԲԱՌԳԻՐԸ ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ԼԵԶՈՒԻ (BARGİRK‘ HAYKAZEAN LEZUI (HIN

HAYKAZEAN BARARAN)). Vol. I, Venetik

20. Mkrtich Awgerean ԱՌՁԵՌՆ ԲԱՌԱՐԱՆ ՀԱՅԿԱԶՆԵԱՆ ԼԷՉՈՒԻ (Ardzerñ bararan Haykaznean lezui – Erməni dili lüğəti) 1865.
21. Yeremiya Meqresi ԲԱՌ ԳԻՐԳ ՀԱՅՈՑ (Bar Girk Hayots – Erməni dili lüğəti). 1698.
22. A.S.Daqbaşyan RUS-ERMƏNI LÜĞƏTI. Tiflis 1906.

26.01.2015